

1979-01-01

ทฤษฎีการขัฒนาสังคม

สิขญา สิขญาวิวัฒน์

Follow this and additional works at: <https://digital.car.chula.ac.th/cujss>

Part of the [Social and Behavioral Sciences Commons](#)

Recommended Citation

สิขญาวิวัฒน์, สิขญา (1979) "ทฤษฎีการขัฒนาสังคม," *Journal of Social Sciences*: Vol. 16: Iss. 3, Article 2.
Available at: <https://digital.car.chula.ac.th/cujss/vol16/iss3/2>

This Article is brought to you for free and open access by the Chulalongkorn Journal Online (CUJO) at Chula Digital Collections. It has been accepted for inclusion in Journal of Social Sciences by an authorized editor of Chula Digital Collections. For more information, please contact ChulaDC@car.chula.ac.th.

ทฤษฎีการพัฒนาสังคม

สัญญา สัญญาวิวัฒน์*

ความนำ

นักวิชาการทางสังคมศาสตร์ มีความสนใจศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงของสังคมมาเป็นเวลานาน ทั้งนี้เพราะสังคมอันเป็นเรื่องราวในขอบข่ายวิทยาการของเขานั้น มิได้เคยอยู่นิ่ง แต่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ความสนใจเรื่องนี้มีมากจนอาจกล่าวได้ว่าเป็นสาเหตุสำคัญทำให้เกิดวิชาการสาขาสำคัญอย่างหนึ่งของสังคมศาสตร์ขึ้น สาขานั้นคือ สังคมวิทยา

การพัฒนาสังคมเป็นเรื่องที่อยู่ในขอบข่ายของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่นักวิชาการมีความสนใจมาแต่ดั้งเดิม แต่เป็นกรณีพิเศษของเรื่องนี้ นั่นคือ การพัฒนาทุกอย่างจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นก่อน แล้วจะต้องมีสิ่งอื่นหรือลักษณะอย่างอื่นเข้ามาผสม จึงจะเรียกการเปลี่ยนแปลงนั้นว่าการพัฒนา ลักษณะที่เพิ่มเข้ามานั้นที่สำคัญคือ ทิศทางของการเปลี่ยนแปลงที่กำหนดไว้ล่วงหน้า ดังนั้นเราจึงอาจกล่าวโดยสรุปว่า การพัฒนา คือ การเปลี่ยนแปลงที่กำหนดทิศทางไว้ล่วงหน้า

*สัญญา สัญญาวิวัฒน์, ร.บ. (จุฬาฯ) ; M.A. (Michigan State); Ph.D. (Missouri-Columbia) ผู้ช่วยศาสตราจารย์และหัวหน้าภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เป็นธรรมชาติของมนุษย์โดยทั่วไปที่ว่า เมื่อกำหนดทิศทางหรือเป้าหมายในการเปลี่ยนแปลงสังคมของตนแล้วก็จะมุ่งบรรลุสิ่งที่ตนหรือหมู่พวกของตนเห็นว่าดีงาม การพัฒนาจึงมักได้ชื่อว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้น (change for the better) นั่นก็หมายความว่า มนุษย์มีความมุ่งมั่นที่จะทำการเปลี่ยนแปลงสภาพการณ์อย่างหนึ่งที่ตนดำรงอยู่แต่ไม่มีความพึงพอใจหรือไม่มีความปรารถนาไปสู่ สภาพการณ์อีกอย่างหนึ่งที่ตนคิดว่าดีกว่าหรือที่ตนปรารถนามากกว่าแน่นอนละว่า ต้นตอที่มาของสิ่งที่เขาปรารถนาหรือเห็นดีเห็นงามก็คือระบบค่านิยมของสังคมที่เขาอยู่อาศัยนั่นเอง เพราะระบบค่านิยมเป็นมาตรฐานหรือตาชั่งสำหรับวัดว่าสิ่งใดดี ควรมี ควรได้ หรือสิ่งใดไม่ดี ไม่ควรมีหรือเป็นเจ้าของ และควรกำจัดให้หมดสิ้นไป

คำว่า สังคม ที่ใช้ในที่นี้ หมายถึง กลุ่มคนขนาดใหญ่ ซึ่งมักมีหลักแหล่งแน่นอนแห่งใดแห่งหนึ่งและมีความเป็นอิสระแก่ตนทั้งในเชิงหน้าที่ (functional) และเชิงวัฒนธรรม (cultural) ความเป็นอิสระเชิงหน้าที่หมายความว่าสังคมนั้นสามารถหาเลี้ยงตนเองได้พอควร ไม่ต้องพึ่งพาอาศัยสังคมอื่น หรือกลุ่มคนอื่น หรือพึ่งพิงแต่ัน้อย มีทรัพยากร อุปกรณ์ หน่วยงานผลิต จำหน่ายแจกผลิตภัณฑ์ของตนเอง ความเป็นอิสระเชิงวัฒนธรรมหมายความว่า กลุ่มคนที่เรียกว่าสังคมนั้นจะต้องมีวิถีชีวิตเป็นแบบอย่างที่ไม่เหมือนคนกลุ่มอื่น มีลักษณะเด่นเป็นของตนเองที่สามารถแยกจากแบบวิถีชีวิตของกลุ่มอื่นได้ มีการจัดระบบภายในกลุ่มของตนเป็นสถาบันสังคมต่างๆ เช่น เศรษฐกิจ ศาสนา การเมือง การปกครอง การศึกษา สันทนาการ และครอบครัว เป็นต้น เพื่อการดำเนินชีวิตอย่างสงบสุขมั่นคงและมีความก้าวหน้า

คำว่า ทฤษฎี ในที่นี้หมายถึงคำอธิบายปรากฏการณ์ใด ๆ ที่ต้องการศึกษา คำอธิบายเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับปรากฏการณ์ใด ๆ มักจะประกอบด้วยความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร (หรือปัจจัย) อย่างน้อยตั้งแต่สองตัวขึ้นไป โดยตัวหนึ่งจะเป็นตัวเหตุ (independent variable) และอีกตัวหนึ่งจะเป็นตัวผล (dependent variable) ซึ่งอันที่จริงคือปรากฏการณ์ที่เราคาดหวังศึกษา ดังนั้นทฤษฎีการพัฒนาสังคมในที่นี้จึงหมายถึงคำอธิบายเชิงทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนาสังคมนั้นเอง ทฤษฎีเหล่านี้จะชี้แจงแสดงเหตุผลว่า การพัฒนาสังคมเกิดขึ้นได้อย่างไร มีอะไรเป็นสาเหตุ เหตุเหล่านั้นก่อผลกระทบอย่างไร ก่อเหตุกับสิ่งใด จนเกิดผลคือการพัฒนาสังคม

ทฤษฎีหรือคำอธิบายเกี่ยวกับการเกิดพัฒนาการขึ้นในสังคมมีมากมายด้วยกัน แต่ละทฤษฎีก็มีรายละเอียดมาก ในที่นี้จะขอล่าวแต่โดยสังเขป เป็นเพียงการกล่าวนำให้รู้แนวของ

ทฤษฎีต่าง ๆ ไว้เท่านั้น สำหรับรายละเอียดผู้สนใจอาจศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมได้จากเอกสารในเชิง
อรรถ

ทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่

การที่จะเข้าใจทฤษฎีการพัฒนาสังคม โดยอาศัยทฤษฎีหลักหรือทฤษฎีแม่บท ชื่อ ทฤษฎี
โครงสร้างและหน้าที่นี้ จำต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับทัศนะของนักทฤษฎีเหล่านี้¹ ที่มีต่อสังคมเสียก่อน
แล้วจึงดำเนินเรื่องเข้าสู่รายละเอียดของทฤษฎีพัฒนาการ นักทฤษฎีกลุ่มนี้เห็นพ้องต้องกันว่า
สังคมมนุษย์ที่ดำรงอยู่ได้จะต้องมีลักษณะสำคัญดังนี้คือ

1. สังคมทุกสังคมจะต้องมีโครงสร้างซึ่งประกอบด้วยหน่วยมูลฐานต่าง ๆ ของสังคมที่มี
ความสัมพันธ์และถาวรมั่นคงพอควร
2. สังคมทุกสังคมจะต้องมีโครงสร้างที่ประกอบด้วยหน่วยมูลฐานต่าง ๆ ซึ่งผสมผสาน
เข้าด้วยกันเป็นอย่างดี
3. หน่วยมูลฐานของสังคมแต่ละหน่วยจะต้องมีหน้าที่ปฏิบัติเพื่อความคงอยู่ของสังคม
4. โครงสร้างทางสังคมซึ่งปฏิบัติหน้าที่เหล่านี้ดำเนินการไปตามระบบค่านิยมของสังคม
ซึ่งสมาชิกในสังคมเห็นพ้องต้องกัน²

เมื่อวางเค้าโครงสร้างสังคมมนุษย์ตามทัศนะของตนเช่นนั้นแล้ว นักทฤษฎีกลุ่มนี้จึงได้
สร้างคำอธิบายเกี่ยวกับการพัฒนาสังคมขึ้น ความโดยสรุปของทฤษฎีนี้คือ³ สังคมทุกสังคมจะต้องมี
การปรับตัวอยู่เสมอ เพราะสังคมทุกสังคมมิได้อยู่หนึ่ง สังคมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา หาก
สังคมไม่ปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลง ซึ่งอาจมีสาเหตุมาจากภายในสังคมเอง เช่น การเจริญ
เติบโตของจำนวนประชากร การเกิดภัยพิบัติขึ้นในสังคม การประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ ๆ ขึ้น เป็นต้น
หรือสาเหตุจากภายนอกสังคม เช่น สงคราม ทุภิกขภัย เศรษฐกิจตกต่ำ ราคาน้ำมันที่สูงขึ้น

¹ นักทฤษฎีกลุ่มนี้ในสมัยใหม่มีรายชื่อต่อไปนี้เป็นอาทิ Talcott Parsons, Neil Smelser, Amitai Etzioni, Alvin Boskoff, Bert Hoselitz, Marion Levy.

² Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (Stanford, Ca. : Stanford University Press, 1959), p. 161.

³ ข้อความส่วนใหญ่ของทฤษฎีสรุปย่อจาก Neil J. Smelser, *Social Change in the Industrial Revolution* (Chicago : University of Chicago Press, 1959).

นวัตกรรมจากภายนอกสังคม เป็นต้น แล้วสังคมก็จะไม่อาจรักษาบูรณภาพไว้ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นสังคมก็ต้องเสื่อมสลายไป การปรับตัวทางหนึ่งของสังคมก็คือ การจำแนกแจกแจงบทบาท เพื่อให้มีหน่วยสังคมที่อิสระแก่ตนจำนวนมากขึ้น การปรับตัวทางอื่นก็มี เช่น การทำให้มีเหตุมีผลมากขึ้น การผสมผสานทางวัฒนธรรม การสร้างความจำเป็นเฉพาะด้านมากขึ้น เป็นต้น

ในการพัฒนาสังคมนั้น กระบวนการพัฒนาจำต้องรักษาคุณภาพระหว่างการเปลี่ยนแปลงการปรับตัว การจำแนกแจกแจงโครงสร้าง กับบูรณภาพของสังคมเอาไว้⁴ กระบวนการพัฒนาที่มีคุณภาพเช่นนี้ขึ้นก่อนการดำเนินการ หรือเหตุการณ์ 7 ขั้นตอนด้วยกันคือ 1) ความไม่พอใจในสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ 2) ความไม่พอใจสภาพการณ์นั้นแผ่ขยายวงกว้างออกไปในสังคม 3) หน่วยสังคมที่มีหน้าที่ควบคุมสถานการณ์เข้ามามีอำนาจเพื่อไม่ให้เหตุการณ์ขยายใหญ่โตจนถึงขั้นสังคมจะแตกสลาย (อาจเรียกว่า ขั้นตอนจัดการเกี่ยวกับความตึงเครียดก็ได้) 4) ควบคู่ไปกับขั้นที่ 3 จะมีการชักชวนให้ผู้คนหันกลับไปปฏิบัติตามค่านิยมเก่าให้มั่นคงยิ่งขึ้น โดยมีการเสนอแนะแนวทางปรับปรุงค่านิยมเหล่านั้นให้มีคุณภาพและประสิทธิภาพขึ้น จะเรียกว่าขั้นนวัตกรรม (innovation) ก็ได้ 5) การทดลองปฏิบัติตามค่านิยมแนวใหม่จะนำไปสู่การจำแนกแจกแจงมากขึ้น 6) ขั้นสุดท้ายเป็นขั้นนำเอาวิธีการปฏิบัติใหม่ที่ทำกรทดลองได้ผลมาใช้อย่างจริงจัง 7) หากการดำเนินการดังกล่าวประสบความสำเร็จ ก็จะนำไปสู่การปฏิบัติตามค่านิยมใหม่อย่างถาวรและเป็นปกติวิสัย

ตรรกะนี้⁵ที่แสดงการพัฒนาของสังคมมีหลายตัวด้วยกัน เช่น การมีบทบาทหรือหน่วยสังคมที่มีอิสระแก่ตนและมีความชำนาญเฉพาะอย่างมากขึ้น ความเติบโตและสลับซับซ้อนของโครงสร้างสังคมการมีความสามารถในการผสมผสานทางวัฒนธรรมได้มากขึ้น การมีนวัตกรรมใหม่ ๆ การใช้หลักวัตถุวิสัย หรือสากลภาพ การมีค่านิยมในการบรรลุความสำเร็จ การมีความเป็นกลางหรือไม่ใช้อารมณ์เป็นที่ตั้งและการมีปัจเจกชนนิยมสูง เป็นต้น

⁴ Ibid.

⁵ การเขียนถึงตัวตรรกะนี้พัฒนาการได้รวบรวมจากงานเขียนของหลายท่านมี Smelser ที่ได้อ้างแล้ว และของ Bert F. Hoselitz, *Sociological Factors in Economic Development* (Glencoe: The Free Press, 1960).

ตามแนวความคิดของทฤษฎี รูปแบบของสังคมที่พัฒนาแล้วก็ดี อัตราการพัฒนาที่ดี ฯลฯ ไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน ทั้งนี้เพราะมีปัจจัยกำหนดอยู่หลายประการ⁶ เช่น 1) แต่ละสังคมจะมีสภาพก่อนพัฒนาไม่เหมือนกัน 2) แต่ละสังคมมีแรงจูงใจหรือผลักดันให้พัฒนาไม่เหมือนกัน 3) แต่ละสังคมอาจมีวิธีการพัฒนาหรือแนวทางการพัฒนาแตกต่างกันไป 4) แต่ละสังคมอาจมีระดับแห่งความเจริญหรือก้าวหน้าในตอนเริ่มการพัฒนาไม่เท่าเทียมกัน และ 5) แต่ละสังคมอาจมีเหตุการณ์สนับสนุน หรือ อุปสรรคระหว่างการพัฒนาไม่เหมือนกัน ดังนั้น เป็นต้น

ทฤษฎีการแพร่กระจาย

ส่วนใหญ่ทฤษฎีการแพร่กระจายเป็นของนักมนุษยวิทยา⁷ ซึ่งจะกล่าวถึงว่า การเปลี่ยนแปลงในสังคมต่าง ๆ เกิดจากการแพร่ธาตุของวัฒนธรรมจากสังคมที่มีความเจริญกว่าไปสู่สังคมที่ด้อยพัฒนา คำอธิบายการเปลี่ยนแปลงนี้เป็นข้อโต้แย้งความเชื่ออีกแห่งหนึ่งที่ว่า การเปลี่ยนแปลงในสังคมต่าง ๆ เกิดจากการประดิษฐ์คิดค้นที่เกิดขึ้นในสังคมต่าง ๆ นั้นเอง อย่างไรก็ตามผู้เขียนเชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงย่อมจะมีสาเหตุทั้งจากภายนอกและภายในสังคมนั้นเองได้ แต่ก็เชื่อตามนักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันชื่อ Linton⁸ ที่ว่าการเปลี่ยนแปลงส่วนใหญ่จะเกิดจากการแพร่นวัตกรรมส่วนน้อยที่เกิดจากการประดิษฐ์คิดค้นในสังคมนั้นเอง แม้จะมีอยู่บ้างก็ตาม

ทฤษฎีการแพร่กระจายที่คัดเลือกมาเสนอครั้งนี้เป็นของนักสังคมวิทยาชื่อ Daniel Lerner⁹ ซึ่งเป็นชาวอเมริกัน ทฤษฎีนี้มีที่มาจากทฤษฎีแม่ทั้งทางโครงสร้างที่กล่าวมาแล้วและ

⁶ หนังสือของ Smelser ที่อ้างแล้วและอาจดูบทความของ Daryl J. Hobbs, "Some Contemporary Sociological Perspectives Regarding Social Change" ในหนังสือของ Coward, Beal, and Powers, *Sociological Perspectives of Domestic Development* (Ames, Iowa : The Iowa State University Press 1971), pp. 9-44.

⁷ นักมานุษยวิทยาชั้นนำคนหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ คือ Ralph Litton และหนังสือที่เกี่ยวข้องที่สุด คือ *The Study of Man* (New York : Appleton-Century, Croft, 1936). นอกจากนี้ก็มี Alfred L. Kroeber, *Anthropology* (New York : Harcourt, Brace, and Co., Inc. 1948) และ H.G. Barnett, *Innovation : The Basis of Cultural Change* (New York : McGraw-Hill, 1953).

⁸ *The Study of Man*, p. 325.

⁹ ข้อความส่วนใหญ่เรียบเรียงจากงานเขียนของเขา "Toward a Communication Theory of Modernisation : A Set of Consideration" จากหนังสือของ Lucian Pye, ed., *Communication and Political Development* (Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1963), pp. 327-50.

ทฤษฎีพฤติกรรมนิยม ซึ่งเน้นความสำคัญของปัจเจกชน การที่แหล่งที่มาของทฤษฎีมีสองแห่ง เช่นนี้ ทำให้ทฤษฎีนี้มีสมมติฐานเบื้องต้นเกี่ยวกับสังคมและปัจเจกชนตามแบบแนวเดิมทั้งสองนั้น ผสมผสานกัน การทำความเข้าใจทฤษฎีนี้จึงต้องเข้าใจทฤษฎีโครงสร้างแม่บททั้งสองนั้น สำหรับแนวความคิดพื้นฐานของทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนก่อน ส่วนแนวความคิดพื้นฐานของทฤษฎีพฤติกรรมนิยมจะได้รื้อไวก้าวในภายหลัง ทั้งนี้เพื่อให้ความรู้เรื่องเดียวกันรวมกับอยู่ในแห่งเดียวกัน ผู้อ่านที่ไม่มีพื้นเลยอาจพลิกไปยังเรื่องเสียก่อนแล้วกลับมาศึกษาทฤษฎีนี้ต่อไป

ใจความสำคัญของทฤษฎีพอสรุปได้โดยสังเขปดังต่อไปนี้ ในสังคมต่าง ๆ ระบบสื่อสารมวลชนจะกระตุ้นให้สมาชิกในสังคมแต่ละคนเกิดความคาดหวังในชีวิตมากขึ้น ความคาดหวังของคนเหล่านี้เมื่อรวมกันเข้าแล้วพอกพูนมากขึ้นจะเป็นแรงผลักดันให้เกิดการพัฒนาได้ เมื่อบุคคลเกิดความคาดหวังรุนแรงขึ้นก็จะทำความพยายาม (effort) เพื่อให้บรรลุตามความคาดหวัง (ศัพท์ทางพฤติกรรมศาสตร์เรียกว่าสิ่งตอบแทนหรือ reward) การพัฒนาสังคมจะเกิดขึ้นเมื่อความพยายามได้สัดส่วนกับสิ่งตอบแทน แต่หากความพยายามไม่ได้รับผลตอบแทนในระดับที่พอใจแล้ว พัฒนาการแห่งสังคมก็จะไม่เกิด ปรากฏการณ์อีกอย่างหนึ่งจะตามมา นั่นคือ ความอึดอัดกักตักลุ่มในหมู่สมาชิกของสังคม ซึ่งจะเป็นเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมขึ้นเหมือนกัน แต่จะไม่เป็นไปในทางพัฒนาการ

ความพยายามและสิ่งตอบแทนที่ได้สัดส่วนหรือมีดุลยภาพแล้ว จะทำให้บุคคลในสังคมมีการเลื่อน (mobility) 3 รูปแบบด้วยกัน คือ 1) การย้ายถิ่น (Physical mobility) เช่น ชาวจีนอพยพย้ายเข้าเมืองเพราะโอกาสทางเศรษฐกิจมีมากกว่า 2) การเลื่อนทางสังคม (Social mobility) ได้แก่การเปลี่ยนสถานภาพทางสังคม สังคมที่มีพัฒนาการย่อมจะทำให้บุคคลเปลี่ยนสถานภาพไปในทางที่มีเกียรติ มีอำนาจ มีอภิสิทธิ์มากขึ้นเป็นต้น และ 3) การเลื่อนทางจิต (Psychic mobility) คือ การที่บุคคลในสังคมเป็นตัวตนของตัว (self) หรือเรียกว่าเปลี่ยนอัตตา นั่นคือ เปลี่ยนค่านิยม ทศนคติ ความคิดความอ่านอันเป็นเรื่องภายในจิตใจของคน การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับบุคคลทั้งสามรูปแบบนี้จะทำให้บุคคลลดสภาพความโดดเดี่ยวห่างเหินจากโลกภายนอก ทำให้เขามีอิสระจากอำนาจดั้งเดิมของสังคม หรือหน่วยสังคมที่เขาอยู่อาศัยเดิม เช่น ชุมชนหมู่บ้าน ตำบล เป็นต้น พ้นจากอำนาจของบุคคลบางคน เช่นผู้ใหญ่อำนาจนั้น ญาติผู้ใหญ่ รวมทั้งพ่อแม่ของเขา เป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ที่มีอำนาจอยู่เดิมนอกจากนั้น การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้จะทำให้เขามองเห็น

ทางออกของปัญหาที่เขาประสบอยู่หลายช่องทางขึ้น ดังนั้น จึงเป็นช่องทางที่จะรับนวัตกรรมมากขึ้น และทำให้โอกาสในการที่จะเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างของสังคมมีมากขึ้นด้วย

แม้ว่าทฤษฎีนี้จะกำหนดให้การเดินทาง (mobility) เป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลง (โดยมีสื่อสารมวลชนเป็นตัวผลักดันอีกทอดหนึ่ง) แต่ก็ได้นั้นถึงเสถียรภาพ (stability) ของสังคมด้วย นั่นคือ สังคมจะต้องพยายามรักษาคุณภาพระหว่างสองสิ่งนี้ในระหว่างดำเนินการพัฒนาสังคม

การที่จะทำให้ระบบสื่อสารปฏิบัติหน้าที่อย่างมีประสิทธิภาพได้นั้น สังคมจะต้องพยายามสร้างสมรรถภาพในการผลิตและรับผลิตภัณฑ์สื่อสารนั้น ซึ่งย่อมจะขึ้นอยู่กับประมาณ อัตราการรู้หนังสือและมูลเหตุจูงใจในสังคมนั้น ๆ

ทฤษฎีการขัดแย้ง

ทฤษฎีการพัฒนาสังคมที่สืบเนื่องมาจากทฤษฎีการขัดแย้ง ซึ่งเป็นทฤษฎีแม่บทอีกทฤษฎีหนึ่งนั้น มีนักทฤษฎีในกลุ่มนี้เสนอไว้หลายแนวด้วยกัน¹⁰ แต่ในที่นี้เราจะคัดเลือกของ Kyong-Dong Kim¹¹ มาเสนอไว้เป็นตัวอย่าง การทำความเข้าใจทฤษฎีนี้ต้องมีพื้นฐานทฤษฎีแม่บทพอควร ซึ่งในแง่หนึ่งอาจมองว่า ทฤษฎีขัดแย้งเป็นทฤษฎีที่คัดค้าน มีแนวคิดตรงข้ามกับทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่ แต่อาจมองว่าทฤษฎีนี้เป็นส่วนส่งเสริมทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่ก็ได้ อย่างไรก็ตาม การทำความเข้าใจทฤษฎีพัฒนาสังคมแนวขัดแย้งควรจะต้องเริ่มด้วยทัศนะเกี่ยวกับลักษณะสังคมของทฤษฎีขัดแย้งเสียก่อน ซึ่งมีผู้สรุปไว้ โดยลัดกับลักษณะสังคมตามแนวทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ดังนี้ คือ

1. ทุกส่วนของสังคมทุกสังคมอาจเปลี่ยนแปลงได้ ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงทางสังคมจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเสมอมาแต่โบราณกาล
2. ทุกส่วนของทุกสังคมอาจเป็นแหล่งแห่งความไม่เห็นพ้องกันและการขัดแย้ง ดังนั้น การขัดแย้งทางสังคมจึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเสมอมาแต่โบราณกาล

¹⁰ เช่น Irwing Horowitz, *Three Worlds of Development* (New York: Oxford University Press, 1966); Lewis Coser, "Social Conflict and the Theory of Social Change," *British Journal of Sociology* (September 1957), 197-207; Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* :

¹¹ Kyong-Dong Kim, "Toward a Sociological Theory of Development: A Structural Perspective," *Rural Sociology* (Winter 1973), 462-476.

3. ชาติอุตสาหกรรมในแต่ละสังคมย่อมมีส่วนส่งเสริมความไม่เป็นปึกแผ่นและการเปลี่ยนแปลงของสังคมนั้น
4. สังคมทุกสังคมย่อมขึ้นอยู่กับการควบคุมบังคับสมาชิกของสังคมจำนวนหนึ่งโดยสมาชิกอีกส่วนหนึ่ง¹²

จึงเห็นได้ว่า รูปแบบของสังคมมนุษย์ตามทัศนะของนักทฤษฎีขัดแย้งมีลักษณะตรงข้ามหรือเป็นการมองสังคมมนุษย์อีกด้านหนึ่ง เมื่อมีทัศนะเกี่ยวกับสังคมแตกต่างกันไปเช่นนี้ เนื้อหาของทฤษฎีการพัฒนาสังคมที่อาศัยแนวคิดทฤษฎีขัดแย้งจึงแตกต่างไปจากของนักทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่ไปด้วย เนื้อหาสาระของทฤษฎีการพัฒนาสังคมตามแนวนี้พอสรุปเป็นสังเขปได้ดังนี้¹³

การพัฒนาสังคมมีเป้าหมายสุดท้ายอยู่ที่ความผาสุกของมวลสมาชิกในสังคมนั้น หรืออีกนัยหนึ่งการเพิ่มโอกาสชีวิตให้กับมวลสมาชิกของสังคมนั้น โดยอาจแตกออกเป็นเป้าหมายย่อย เช่น ความเป็นธรรมเชิงเศรษฐกิจ และสังคม อิสรภาพทางการเมืองในประเทศและในโลก ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและความสะดวกสบายทางค่านวัตกรรม สุขภาพอนามัย และการมีการศึกษาหรือความรู้สำหรับแนวทางการพัฒนาจะต้องพยายามก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขึ้น ซึ่งที่สำคัญคือ มุ่งให้โครงสร้างมีลักษณะยืดหยุ่นให้มากขึ้น เพราะโครงสร้างที่ยืดหยุ่นเช่นนี้จะเอื้ออำนวยแก่กระบวนการสำคัญสองกระบวนการที่เราพยายามสร้างขึ้น คือ กระบวนการแบ่งสรรปันส่วนทรัพยากรและกระบวนการกระจายทรัพยากรเหล่านั้นในสังคม ที่ทรัพยากรมีความสำคัญในกระบวนการพัฒนาเพราะทรัพยากร (ทั้งชนิดที่มองเห็นได้และไม่อาจมองเห็นได้ เช่น ความรู้ ข่าวสาร อำนาจ เกียรติยศ) เป็นสิ่งที่มนุษย์ปรารถนาด้วยกันทุกคน ดังนั้น ทรัพยากรนี้เองที่เป็นตัวสำคัญในการก่อให้เกิดการขัดแย้งขึ้นอันจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการในสังคม

การเปลี่ยนแปลงอาจเกิดขึ้นเมื่อมีการเปลี่ยนตัวบุคคลผู้มีอิทธิพล ซึ่งเป็นคนกลุ่มน้อยโดยผู้ไม่มีอิทธิพลซึ่งเป็นชนกลุ่มใหญ่เข้าแทนที่ หรือ อาจเปลี่ยนแปลงโดยการที่กลุ่มผู้มีอิทธิพลนำเอาคำเรียกร้อง ความสนใจของผู้ไม่มีอิทธิพลมาผสมผสานเข้าไว้ในนโยบายการดำเนินงานของสังคม แต่การที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลงหรือกลุ่มบุคคลที่มีความสนใจในการก่อให้เกิดการแบ่ง

¹² Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, p. 162.

¹³ ข้อความเหล่านี้สรุปมาจากบทความของ Kyong-Dong Kim ที่อ้างแล้ว.

ทรัพยากรชั้นระดับหนึ่ง หรือองค์การหนึ่ง และการที่จะเกิดการจัดระเบียบสังคมเป็นองค์การ เช่นว่านั้นได้ก็จะขึ้นอยู่กับภาวะเงื่อนไขต่อไปอีกทอดหนึ่ง คือ¹⁴ 1) บุคคลจำนวนหนึ่ง เป็นผู้ทำหน้าที่รวบรวมคน ก่อตั้งหรือเป็นผู้นำกลุ่ม 2) อุคตมการ อันเป็นหลักฐานในการต่อสู้ 3) เสรีภาพ ในโอกาสที่จะผสมผสานคนที่มีความคิดแตกต่างจากผู้มีอำนาจในขณะนั้น และ 4) การรับสมาชิกที่มีคุณสมบัติอย่างเดียวกัน หากขาดภาวะเงื่อนไขเหล่านี้ในสังคมเสียแล้ว กลุ่ม ชัดแย้งก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ เมื่อกลุ่มชัดแย้งไม่เกิดขึ้นการเปลี่ยนแปลงอย่างไม่รุนแรงตามแนวทางที่ พรรณนามาก็จะไม่เกิด (แต่การเปลี่ยนแปลงอย่างถาวรคาดเดาไม่ได้อาจเกิดขึ้นได้ในสังคมที่โครงสร้างไม่ยืดหยุ่น)

การชัดแย้งจะมีความถี่หรือความตึงเครียด (intensity) และมีความรุนแรง (violence) เพียงใด ขึ้นอยู่กับภาวะเงื่อนไขเชิงโครงสร้างของสังคมที่กำลังกล่าวถึง¹⁴ กล่าวคือ หากโครงสร้าง สังคมมีลักษณะยืดหยุ่นมาก ความตึงเครียดและความรุนแรงของการชัดแย้งก็จะมีระดับต่ำ ในขณะที่ หากโครงสร้างมีลักษณะไม่ยืดหยุ่น เกร็งครัด ความตึงเครียดและความรุนแรงของการชัดแย้ง ก็จะมีระดับสูง ภาวะเงื่อนไขที่จะกำหนดระดับของความตึงเครียดของการชัดแย้งคือภาวะเงื่อนไข 4 ประการต่อไปนี้คือ¹⁵

1. **ระดับความเป็นพหุภาพ (Degree of pluralism)** ความเป็นพหุภาพ คือ การที่สังคมมีกลุ่มสังคมและวัฒนธรรมรวมกันอยู่ในโครงสร้างเป็นจำนวนมาก ระดับความเป็นพหุภาพ อาจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าระดับการจำแนกแจกแจงทางโครงสร้าง (structural differentiation) กล่าวโดยทั่วไป ยิ่งมีระดับความเป็นพหุภาพสูงเพียงใดการชัดแย้งก็จะมีระดับความตึงเครียดน้อย เพียงนั้น

2. **การถูกทอดทิ้งเชิงเปรียบเทียบ (Relative deprivation)** หมายถึงความไม่ สอดคล้องกันระหว่างสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมกับอำนาจของกลุ่มคนในสังคม กล่าวโดย ทั่วไปได้ว่า ยิ่งสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคมกับสิทธิอำนาจของบุคคลไม่สอดคล้องกันมาก เพียงใด ความตึงเครียดของการชัดแย้งก็จะยิ่งสูงขึ้น

¹⁴Kim อ้างจาก Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, pp. 178-188.

¹⁵Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, p. 210.

3. **การเคลื่อนทางสังคม (Mobility)** กล่าวเป็นเชิงสมมุติฐานได้ว่า ระบบชนชั้นยิ่งเปิดมากเท่าใด ความตึงเครียดของการขัดแย้งก็จะยิ่งลดลงเพียงนั้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่ายิ่งสังคมใดเปิดโอกาสให้นวัตกรรมไหลเข้ามามากเพียงใด การขัดแย้งก็จะลดความตึงเครียดลงเท่านั้น

4. **องค์การสังคม (Organisation)** องค์การสังคมที่สำคัญอย่างหนึ่งในสังคมคือ กลุ่มชนข้อความเชิงสมมุติเกี่ยวกับเรื่องนี้เป็นดังนี้ ยิ่งสังคมใดเปิดโอกาสให้กลุ่มขัดแย้งเกิดขึ้นได้มากเพียงใด การขัดแย้งก็จะลดความตึงเครียดมากขึ้นเพียงนั้น

โดยทั่วไปภาวะเงื่อนไขเชิงโครงสร้างเหล่านี้จะเกี่ยวข้องกับระดับความตึงเครียดของการขัดแย้ง แต่ในกรณีของการถูกทอดทิ้ง (ข้อ 2) จะเกี่ยวข้องกับระดับความรุนแรงของการขัดแย้งด้วย กล่าวคือ ยิ่งระดับการถูกทอดทิ้งสูงขึ้นเพียงใด ความรุนแรงของการขัดแย้งก็จะยิ่งสูงขึ้นเพียงนั้น

การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างทางสังคมจะมีความฉับพลัน (suddenness) มากน้อยแค่ไหน และจะมีความรุนแรง (radicalness) เพียงใดก็ขึ้นอยู่กับภาวะเงื่อนไขเชิงโครงสร้าง 4 ประการข้างต้นเช่นเดียวกัน กล่าวคือ หากโครงสร้างสังคมมีลักษณะยืดหยุ่นมาก ระดับความฉับพลันและความรุนแรงของการเปลี่ยนแปลงก็จะต่ำ แต่ถ้าโครงสร้างไม่มีความยืดหยุ่นหรือยืดหยุ่นน้อย ระดับความฉับพลันและความรุนแรงของการเปลี่ยนแปลงก็จะสูง ภาวะเงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่จะทำให้การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างอย่างฉับพลัน (และเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงชนิดนี้มีสัมพันธ์ใกล้ชิดกับความรุนแรงของการขัดแย้ง ดังนั้น ภาวะเหล่านี้จึงมีส่วนช่วยลดความรุนแรงของการขัดแย้งด้วย) ลดน้อยหรือลดระดับลงคือ¹⁶

1. **ความยอมรับ** หมายถึง การที่กลุ่มขัดแย้งทั้งสองต่างยอมรับว่าการขัดแย้งกันเป็นของธรรมดา เป็นสิ่งที่เกิดจากโครงสร้างอำนาจของสังคม เมื่อเป็นดังนั้น ทั้งสองฝ่ายก็จะได้หาช่องทางแก้ไขข้อขัดแย้งนั้นให้หมดไป การเปลี่ยนแปลงก็จะไม่มีความฉับพลัน

2. **องค์การสังคม** หากการขัดแย้งได้รับการจัดระเบียบ สิ่งที่ขัดแย้งกันไม่กระจายกระจาย แต่ถูกจัดระเบียบอย่างเรียบร้อยแล้ว การขัดแย้งก็จะไม่มีความรุนแรง ทั้งนี้เพราะเมื่อหลังการขัดแย้งรวมตัวกันอยู่ การควบคุมพลังนั้นให้อยู่ในขอบเขตก็จะมีช่องทางทำได้

¹⁶ *Ibid.*, pp. 225-229.

3. กฎเกณฑ์ การเปลี่ยนแปลงจะไม่มีควมฉับพลัน การขัดแย้งจะไม่รุนแรง หากกลุ่มขัดแย้งต่าง ๆ ต่างยอมรับกฎเกณฑ์บางอย่างร่วมกัน เพื่อเป็นแนวทางแห่งความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเหล่านั้น ทั้งนี้เพราะการขัดแย้งนั่นเองก็เป็นความสัมพันธ์อย่างหนึ่ง หากปล่อยให้ความสัมพันธ์ดำเนินต่อไปชั่วระยะหนึ่ง บรรทัดฐานแห่งการปฏิบัติก็จะเกิดขึ้นมาควบคุมการขัดแย้งนั้น โดยเมื่อบรรทัดฐานเกิดขึ้นมาแล้ว การขัดแย้งอาจถูกแก้ไข หรือมิฉะนั้นก็จะถูกยอมรับเข้าเป็นแบบฉบับการปฏิบัติต่อไป

เกี่ยวกับตัวนำการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนา ทฤษฎีนี้เห็นว่าจะต้องเป็นผู้นำทางการเมือง เพราะบุคคลเหล่านี้อยู่ในตำแหน่งอำนาจ มีหน้าที่ในการวางแผนและกำหนดทิศทางของการเปลี่ยนแปลง ดังนั้นเขาจึงอยู่ในฐานะที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น

ทฤษฎีนี้มองเห็นว่า การที่การเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนามาจะดำรงความพัฒนาหรือเจริญไว้ได้นั้น จำต้องมีการเปลี่ยนแปลงในลักษณะจิตใจของคนในสังคมนั้นด้วย การเปลี่ยนแปลงในลักษณะจิตใจของคนนั้นขึ้นอยู่กับโครงสร้างสังคม ถ้าโครงสร้างสังคมมีลักษณะยืดหยุ่น โอกาสที่บุคคลเปลี่ยนลักษณะจิตใจก็มีมาก

ทฤษฎีพฤติกรรมนิยม

ทฤษฎีการพัฒนาสังคมที่อาศัยทฤษฎีแม่บทด้าน พฤติกรรมนิยมที่จะเสนอต่อไปนี้เป็นของนักจิตวิทยา และนักจิตวิทยาสังคมดังจะได้อ้างชื่อต่อไป นักวิชาการกลุ่มนี้ให้ความสำคัญแก่ปัจเจกชนแต่ละคนมากเขาเห็นว่า การกระทำระหว่างกัน (social interaction) เกิดขึ้นได้ด้วย การสื่อความหมายต่อกัน กล่าวคือ สิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ก็คือ (โต๊ะ เก้าอี้ รถยนต์ ไม้กวาด เครื่องบิน ปากกา ฯลฯ) กิริยาท่าทางของมนุษย์ด้วยกันก็คือ เป็นสิ่งที่มนุษย์ได้ตกลงมอบความหมายให้ทั้งสิ้น ความหมายของสิ่งเหล่านี้รวมเรียกเป็นทางวิชาการว่า สัญลักษณ์ (symbol) การติดต่อระหว่างมนุษย์จึงเป็นการติดต่อกันด้วยสัญลักษณ์ (symbolic interaction)¹⁷ คือความสัมพันธ์จะต้องเข้าใจ ความหมายของสิ่งต่าง ๆ ที่ใช้ในการติดต่อ ที่สำคัญได้แก่ภาษา สิ่งอื่นก็มีสิ่งของวัตถุต่าง ๆ บรรทัดฐานสังคม และกิริยาท่าทาง อย่างที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งที่มนุษย์ได้ตกลง

¹⁷ ผู้นำคนสำคัญของ Symbolic Interaction คือ George H. Mead, ขอให้ดูหนังสือของ Anselm Strauss, *George Herbert Mead on Social Psychology* (Chicago: University of Chicago Press, 1964).

ร่วมกันในเรื่องความหมายทั้งสั้น แม้วาส่งต่าง ๆ จะมีความหมายทั่วไปอยู่แล้วก่อนการสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์คู่ใจหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง แต่สัญลักษณ์เหล่านั้นมีความหมายได้หลายอย่างแล้ว แต่ภูมิประเทศเหตุการณ์ ดังนั้น ในการสัมพันธ์กันมนุษย์จึงต้องมีการตีความพฤติกรรมของกลุ่มสัมพันธ์อยู่ตลอดเวลา เพื่อหาความหมายที่คู่สัมพันธ์ต้องการใช้ในขณะนั้น

นักพฤติกรรมนิยมมีความเห็นร่วมกับนักทฤษฎีอื่นที่ว่า สังคมมีโครงสร้างแต่เขาเชื่อว่าโครงสร้างสังคมไม่ใช่เป็นสิ่งที่มียอยู่แล้ว โครงสร้างเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาโดยการตกลงกันดังกล่าวมาแล้ว แต่โครงสร้างนี้ไม่ใช่ของอยู่นิ่งหรือตายตัว เพราะโครงสร้างประกอบด้วยปัจเจกบุคคลรวมกัน บุคคลเหล่านี้อาจเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเมื่อใดก็ได้ สุดแต่การตกลงรวมกันของเขา

เมื่อทฤษฎีแม่บทใหญ่ให้ความสำคัญแก่ปัจเจกบุคคลมากขึ้น ทฤษฎีการพัฒนาสังคมตามแนวทางนี้จึงได้มุ่งที่ลักษณะของปัจเจกบุคคลเป็นสำคัญ¹⁸ กล่าวคือ ทฤษฎีนี้มุ่งทำการเปลี่ยนแปลงลักษณะบุคคลโดยเฉพาะลักษณะจิตใจ ซึ่งจะปรากฏออกมาในรูปของทัศนคติ ค่านิยม ความเชื่อ และมูลเหตุจูงใจเป็นต้น จากลักษณะหนึ่งเช่นที่เรียกว่าลักษณะประเพณี (traditional) ไปสู่อีกลักษณะหนึ่งที่เรียกว่า ลักษณะทันสมัย (modern)

ลักษณะของคนสมัยใหม่หรือคนที่กระบวนการพัฒนาจะต้องสร้างขึ้นตามแนวคิดของพวกเขาพฤติกรรมนิยม¹⁹ เช่น ความเป็นนักธุรกิจ ความปรารถนาจะบรรลุความสำเร็จ หลักสากลนิยม หลักวัตถุวิสัย ความมีเหตุมีผล การเห็นคุณค่าของเวลา ความศรัทธาในวิทยาศาสตร์และการแพทย์สมัยใหม่ ความพร้อมที่จะเปลี่ยนแปลง เป็นต้น นั่นคือ ทฤษฎีนี้เชื่อว่า สังคมใดมีบุคคลที่มีลักษณะเช่นนี้มากก็จะมีระดับความเจริญสูง สังคมที่ต้องการพัฒนาจึงต้องมุ่งสร้างบุคคลที่มีลักษณะเหล่านี้ให้มากขึ้น

¹⁸นักทฤษฎีแนวนี้มี เช่น David McClelland, *The Achieving Society* (Princeton N.J.: D. Van Nostrand Co, 1961); E.E. Hagen, *On the Theory of Social Change* (Homewood, Ill.; Dorsey Press, 1962).

¹⁹ลักษณะเหล่านี้รวบรวมจากนักวิชาการหลายคน เช่น McClelland และ Hagen ที่อ้างแล้ว; Alex Inkeles, "Making Men Modern ; On the Causes and Consequences of Individual change in Six Developing countries," จากหนังสือของ Etzioni: and Etzioni; *Social Change*, and ed. (New York: Basic Book, 1973), p. 345.

เมื่อนั้นบุคคลเป็นหลักเช่นนี้ กระบวนการทางสังคมที่ทฤษฎีนี้สนใจเป็นพิเศษในฐานะที่เป็นสิ่งที่จะช่วยให้เกิดลักษณะบุคคลที่ต้องการก็คือ กระบวนการเรียนรู้ระเบียบสังคม (socialisation) ซึ่งเป็นกระบวนการทางสังคมที่มีขอบเขตกว้างขวางและยาวนานกระบวนการหนึ่งในชีวิตสังคมของมนุษย์ กระบวนการนี้ครอบคลุมชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย และรวมเอาการอบรมสั่งสอนของพ่อแม่ เพื่อนฝูง ครูอาจารย์ในโรงเรียน มหาวิทยาลัยไปจนถึงการปฏิบัติงานอาชีพ ในหน่วยเอกชน หน่วยงานของรัฐ หรืออาชีพส่วนตัว การฝึกอบรมระยะสั้นระหว่างปฏิบัติงานอาชีพ ตลอดจนการเรียนรู้เรื่องราวต่าง ๆ อย่างไม่เป็นทางการของมนุษย์ชั่วชีวิต เนื่องจากการพัฒนาเป็นการเปลี่ยนแปลงชนิดที่จิตใจให้เกิดขึ้น ดังนั้นกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญที่ได้รับการสนใจเป็นพิเศษคือ กระบวนการฝึกอบรมทางการที่หน่วยงานของรัฐก็ดี เอกชนก็ดีเป็นผู้จัดขึ้น เพื่อมุ่งพัฒนาบุคลากรของตน

สำหรับตัวนำการเปลี่ยนแปลง ทฤษฎีนี้ไม่ระบุเจาะจงว่าจะต้องเป็นบุคคลที่อยู่ในตำแหน่งหนึ่งตำแหน่งใดโดยเฉพาะเหมือนทฤษฎีขัดแย้งหรือทฤษฎีอื่น โดยให้ความสำคัญแก่บุคคลสมาชิกของสังคมทั่วไป อาจเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองหรือไม่ก็ได้ แต่ก็เชื่อว่าหากสังคมใดมีคนชั้นกลางมากก็จะเป็นสังคมที่เจริญก้าวหน้า (อย่างเช่นในสังคมตะวันตก)²⁰

สรุป

เท่าที่กล่าวมาเป็นเพียงข้อความโดยย่อของทฤษฎีการพัฒนาสังคม วัตถุประสงค์ของการเขียนบทความนี้มีเพียงจะรวบรวมทฤษฎีด้านนี้เป็นหลักใหญ่ โดยยึดทฤษฎีแม่บทของสังคมวิทยาทั่วไปเป็นแนวทาง คงเป็นที่เข้าใจว่าทฤษฎีการพัฒนาแต่ละทฤษฎีที่นำมาเสนอนั้น เป็นเพียงตัวอย่างของทฤษฎีการพัฒนาที่อาจพัฒนาขึ้นได้จากแต่ละทฤษฎีแม่บท มิได้หมายความว่าแต่ละทฤษฎีแม่บทอาจมีทฤษฎีการพัฒนาได้เพียงทฤษฎีเดียวที่เสนอมาท่านั้น ทฤษฎีต่าง ๆ ที่เสนอมานี้เป็นทฤษฎีที่มีหลายปัจจัยหรือหลายสาเหตุรวมกัน มิได้เป็นทฤษฎีตัวกำหนดตัวเดียวอย่างสมัยก่อน ซึ่งมีข้อบกพร่องมาก ทฤษฎีหลายปัจจัยเหล่านี้เองก็มีข้อบกพร่องอยู่ไม่น้อย ผู้เขียนจะได้หยิบยกขึ้นมาวิพากษ์วิจารณ์ในโอกาสต่อไป สำหรับคราวนี้เวลาไม่อำนวยให้ทำได้ ดังนั้นจึงใคร่จะขอให้ผู้อ่านลองใช้วิจารณญาณของตนวิพากษ์วิจารณ์ไปพลางก่อน.

²⁰ ความเชื่อประการหลังนี้เป็นของนักทฤษฎีกลุ่มบางคน เช่น McClelland ที่อ้างแล้ว.